

AHMET B. ERCİLASUN
(Ankara)

Türk dilinde ek-ses ilişkisi

Türk dilinde bazı eklerin kelimelerden ortaya çıktığı bilinmektedir. Söz gelişi *su+sa-*, *barıĝ+sa-* fiillerindeki *+sA-* eki *sa-* fiilinden çıkmıştır.¹ *Ak+ar-*, *boz+ar-* gibi fiillerdeki *+Ar-* eki *er-* fiilinden çıkmıştır.² Türkiye Türkçesindeki *-(I)yor* şimdiki zaman ekinin *yorur*'dan, *-Dir* bildirme ekinin *durur*'dan çıktığı da bilinmektedir. Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız yazı dillerindeki *-di*, *-du*, *-dl*, *-t* üçüncü şahıs ekleri de *turur*'dan gelmektedir. Kelimelerden ortaya çıkan eklerle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu süreç bugün bile devam etmektedir. Meselâ *ile* kelimesi Türkiye Türkçesinde ekleşerek *+IA* şekline girmektedir.

Eklerin bir kısmı ise doğrudan doğruya seslere bir takım işlevlerin yüklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Ben bu ekler üzerinde duracağım. Bu eklerde, ekin taşıdığı fonksiyon, doğrudan doğruya sesin kendisinden gelmektedir. Âdeta sesin taşıdığı karakter, fonksiyonu da belirlemiştir. Yapım ve çekim eki ayrımı yapmadan, sadece birbirine yakın fonksiyonları bir arada düşünerek, bu ekleri iki fonksiyon alanına ayırdım.

1) Kuvvetlendirici fonksiyon alanı. Pekiştirme, belirtme, süreklilik, mübâlâğa, çokluk fonksiyonları bu alan içinde düşünülmüştür.

2) Eşleştirici-sevgi fonksiyon alanı. Eşitlik, benzerlik, yakınlık, sevgi (→ küçültme) fonksiyonları bu alan içinde düşünülmüştür.

¹ Kâşgarlı Mahmud bu ekin *sâ-* fiilinden çıktığını "Bu iki harfin aslı, *sâdı nengni*'den gelmiştir; 'nesneyi saydı' demektir." diyerek ifade eder. Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* 1, Ankara 1992:281; Ayrıca bkz. Ahmet B. Ercilasun, "Kâşgarlı Mahmud'da *-sâ-/se-* Eki", *Türk Dili*, sayı: 521 (Mayıs 1995):449-455.

² Kâşgarlı Mahmud *-er* ekinin de *er-* fiilinden geldiğini ifade eder: "*Kızardı* fiili(nin) aslı *kızıl erdi*'dir, 'kızıl oldu' anlamındadır." Ayrıca bkz. Zeynep Korkmaz, "Türkçede isimden Fiil Türeten *+r-*, *+ar-/+er-* Eki ve Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 1, Ankara 1995:168-178.

1. Kuvvetlendirici fonksiyon alanına giren ekler

Kuvvetlendirici fonksiyon alanı için kullanılan sesler; ğ, d, z, l, m, n, ŋ, a, e, ı, i'dir. Pekiştirme, belirtme, süreklilik, mübalâğa, çokluk fonksiyonu taşıyan ekler büyük bir ekseriyetle bu seslerle yapılmıştır. Bu seslerdeki sızıcı (fricative), akıcı (liquid), sürekli olma vasıfları, yani seslerin kendi karakterleri; oluşturdukları eklerin de fonksiyonunu belirlemiştir. Şimdi bu seslerle kurulan eklere bakarak bu durumu yakından görelim.

ğ sesi

+ğ akuzatif eki: Belirtme fonksiyonu taşıyor, nesneyi belirli hâle getiriyor.

-(I)ğ fiilden isim (deverbal noun) yapma eki: Fiilin adını göstererek fiili belirtiyor.

-ğU fiilden isim (deverbal noun) yapma eki: Bu ek de fiilin adını göstererek fiili belirtiyor.

+ğU isimden isim (denominal noun) yapma eki (*negü, edğü, buğragu*): Pekiştirme fonksiyonu taşıyor.

-ğAn (*atılğan*)

-ğIç (*bilgiç*)

-ğIn (*dalgın*)

-ğA (*bilge*)

-AğAn (*keseğen*) fiilden isim (deverbal noun) yapma ekleri: Hepsi de mübalâğa fonksiyonu taşıyor; bir işi çok, sürekli yapmayı anlatıyor.

-ğll emir eki. Pekiştirme fonksiyonu taşıyor.

ğü soru edatında da ğ sesi vardır (*bar ğü?*). Soru edatında belirtme fonksiyonu bulunur. Soru sormak, bilinmeyen bir şeyin belirlenmesini istemek demektir.

d sesi

-d fiilden fiil (deverbal verb) yapma eki (*ko-d-, to-d-*): Pekiştirme (intensiv) fonksiyonu taşıyor.³

³ Saadet Çağatay, "Pekiştirilen Fiiller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1996:48.

z sesi

- +z (*biz, siz*): Şahıs zamirlerinde çokluk görevi yapıyor.
- ηIz (*keldiηiz*): Geçmiş zaman.
- +(I) ηIz (*ataηız*): İyelik.
- (I) ηIz (*alıηız*): Emir eklerinde çokluk şahsı ifade ediyor.
- +z (*iki+z, üç+üz*): Çokluk belirtiyor.

l sesi

- +lA (*taη+la, kört+le, yaηı+la*): Pekiştirme (intensive) fonksiyonu taşıyor. Yeni Uygurca'da yaygın bir pekiştirme edatıdır: *Sen!a razi bolsay bolidu.*⁴
- +lAr çokluk eki: Birden fazla olma, çokluk fonksiyonu taşıyor.
- AlA- (*kov-ala-, silk-ele-*): Süreklilik fonksiyonu taşıyor.

m sesi

- +mAn (*koca+man, tü+men*). Mübalâğa bildiriyor.
- (I)m fiilden isim (deverbal noun) yapma eki (*iç-im, tad-ım, öl-üm*). Bir defa yapılan fiilin adını göstererek fiili belirtiyor.
- mA fiilden isim (deverbal noun) yapma eki. Bu ek de fiilin adını yaparak fiili belirtiyor. Fiilin adını belirten -mAK ekinde -mA ekiyle pekiştirici OK edatı birleşmiştir.
- +(I)m iyelik eki. Belirtme fonksiyonu taşıyor; bir şeyin birinci şahsa ait olduğunu belirtiyor.⁵
- mU soru edatında da m sesi vardır. Sorunun da aslında belirtme için kullanıldığını yukarıda söylemiştim.

⁴ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994:121.

⁵ A. von Gabain 'majeste' anlamındaki *täyrim* kelimesinde, iyelik eki m'nin "ünvan ve hitap" bildirdiğini ifade eder. *Eski Türkçenin Grameri* (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara 1988:44. Hitap sözleri de "pekiştirme" fonksiyonları ile "kuvvetlendirici fonksiyon alanına giren" unsurlardır.

n sesi

-*In* fiilden isim (deverbal noun) yapma eki (*ak-ın, ek-in, tüg-ün*): Fiilin adını göstererek fiili belirtiyor.

+*n* (*bi+n, si+n*): Şahıs zamirlerinde belirtme veya pekiştirme görevi yapıyor.

+*(I)n* akuzatif eki (*törüsi+n, sabım+t-n*): Belirtme fonksiyonu taşıyor, nesneyi belirli hâle getiriyor.

+*nI* akuzatif eki (*bu+nI, biz+ni*): Diğer akuzatif ekleri ile aynı fonksiyonu taşıyor.

+*An* (*er+en, ogl+an, kız+an*): Çokluk fonksiyonu taşıyor.

+*mAn* (*koca+man*)

-*mAtIn* (*al-matın*)

-*(I)pAn* (*al-ıpan, süle-pen*)

-*sUn* (*al-sun, bil-sün*) eklerinde pekiştirme fonksiyonu görülüyor. Anadolu ağızlarında bazı zarf-fiil eklerine de pekiştirme göreviyle ekleniyor: -*IncAn*, -*IncAKIn*⁶

η sesi

+*(I)η* iyelik eki. Belirtme fonksiyonu taşıyor; bir şeyin ikinci şahsa ait olduğunu belirtiyor.

+*(n)η* genitif eki. Belirtme fonksiyonu taşıyor; tamlayanı belirli hâle getiriyor.

-*(I)η* çokluk 2. şahıs emir eki. Çokluk fonksiyonu taşıyor.

a, e sesleri

-*A-* (*tk-a-*). Süreklilik fonksiyonu taşıyor.

-*AlA-* (*kov-ala-*). *l* ile birlikte süreklilik ifade ediyor.

a, e hitap sözleri de bu fonksiyon alanı içindedir. *Ala, gele* gibi emir şekilleri içindeki *a, e* hitap unsurlarında pekiştirme fonksiyonu çok açıktır.

⁶ Doç. Dr. Leylâ Karahan, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 32/1-2, Ankara 1996:212-213.

t, i sesleri

-I- (*sür-ü-*, *kaz-t*). Süreklilik fonksiyonu taşıyor.

-sUnl (*al-sunu*, *bil-sünü*). Emir eki içinde pekiştirme görevi taşıyor.

Kuvvetlendirici fonksiyon alanına giren ekler arasında enteresan paralellikler vardır. Seslere göre yaptığımız bu sınıflandırmayı ters çevirerek fonksiyonlara göre maddeler hâlinde sıralarsak aşağıdaki enteresan paralellikleri görebiliriz.

1. Fiilin ismini yapan ekler bu gruptaki seslerden biri ile kuruluyor: *bil-ig*, *bil-me*, *bil-mek*, *al-ım*, *ek-in*.

2. Soru edatları bu gruptaki seslerden biri ile kuruluyor: *bar ğu*, *bar mu*. Yeni Uygurcada *mu*'nun pekiştirme, belirtme fonksiyonunda da kullanılması *mu* soru edatındaki belirtme fonksiyonunu destekliyor: *men mu keldim* 'ben de geldim'.

3. Akuzatif ekleri de bu gruptaki seslerden biri ile kuruluyor: *bodun+ug*, *törüsü+n*, *bu+ni*.

4. Mübalâğa ekleri bu gruptaki *ğ*, *m*, *n* sesleri ile kuruluyor: *-ğan*, *-ğın*, *-ğıç*, *ğa*, *+man*.

5. İkinci şahıs iyelik eki, yine bu gruptan iki sesle *η* ve *ğ* ile kurulabiliyor: *buη+uğ* 'sıkıntın' (KT G-8), *edgü-g* 'iyiliğin' (KT D-24).

6. Genitif ekindeki *η* sesi yerine Göktürk anıtlarında bir yerde de olsa, yine bu gruba ait *ğ* sesi kullanılıyor: *Türk bodunug atı küsi* (KT D-25).

Bu paralellikler bizce tesadüfî olamaz. Eğer bu sesler, kuvvetlendirici fonksiyon alanına giren "pekiştirme, belirtme, süreklilik, mübalâğa, çokluk" fonksiyonlarını bünyelerinde taşımış olmasalardı, ayrı ayrı her biri aynı fonksiyon için kullanılmazdı.

2. Eşleştirici-sevgi fonksiyon alanına giren ekler

Eşleştirici-sevgi fonksiyon alanı için kullanılan sesler; *t*, *ç* (>*s*), *s*'dir. Eşitlik, benzerlik, yakınlık, sevgi (→küçültme) fonksiyonu taşıyan ekler ekseriyetle bu seslerle yapılmıştır. *t*, *s* sesleri diş (dental) sesleridir. *ç* de telaffûz yeri bakımından onlara yakın bir diş eti (denti-palatal) sesidir. *t* ile *ç* seslerinin Moğolca ile Türkçe arasındaki ses denkliklerinden birini oluşturması ve burada da

ikisinin fonksiyon beraberliği içinde bulunması enteresandır. Bu gruptaki eklerden bir kısmı; *t, ç, s* seslerinin, birinci gruptaki *l, n, ğ, a, e, ı, i* sesleriyle birleşmesinden oluşmuştur.

t, ç (>ş), s sesleriyle kurulan ekler şunlardır.

t sesi

+*TI* eşitlik eki (*edgü+ti, katıg+dı, iğreti<egri+ti*). Eşitlik (equative) fonksiyonu taşıyor.⁷

+*tll* (*akım+tul, karam+tul*). Benzerlik fonksiyonu taşıyor.

+*trak<ti+rak* (*yeşilim+trak*). Benzerlik fonksiyonu taşıyor.

+*t* (*kuş ırıt*) Tatarcada kahverengi. Benzerlik fonksiyonu taşıyor.

Bu eklerden başka *teg* (gibi) edatında da *t* sesi vardır.

ç (>ş) sesi

+*ç* (*ana+ç, ata+ç, ög+üç*⁸). Benzerlik ve küçültme bildirir.

+*çA* eşitlik eki (*tag+ça, sub+ça*). Benzerlik, eşitlik fonksiyonu taşır.

+*çll* (*ak+cıl, kır+çıl*). Benzerlik bildirir.

+*çIn>şIn* (*kök+çin*⁹, *sarı+sın, kara+şın*). Benzerlik bildirir.

+*çIK* küçültme eki. Sevgi ve küçültme fonksiyonu taşır.

⁷ F. Sema Barutçu, Böhtlingk'e dayanarak bu ekin Yakutça'da yaşadığını ifade eder: *kusuktı* 'ok gibi', *ölördü* 'ölümüne'. Barutçu *kaltı* 'eğer' sözünde de aynı eki (+*ti*) bulur. "Eski Türkçe Kaltı ve Nelük Kelimeleri", *Türkoloji Dergisi* 10/1, Ankara 1992:72. Ekin -*k* sesi (muhtemelen *OK*'tan) ile genişlemiş +*TIK* şekli Yakutça'da yaygındır: *itiitik* 'sıcakça', *kihitik* 'adam gibi', *teynik* 'eşitçe', bk. M. Fatih Kirişçioglu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994:35.

⁸ A. von Gabain, 1988:43.

⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III-İndeks* (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul 1979:275.

s sesi

+sIG (*beg+sig, kul+sig, irinçig<irinç+sig*). Benzerlik bildirir.

-sI- (*em-si-*). Benzerlik bildirir.

-ImsIn- (*kıl-ımsın-*). Benzerlik bildirir.

Eşleştirici-sevgi fonksiyon alanındaki ekler arasında da paralellikler olduğu görülmektedir. Bunları da birkaç madde hâlinde görebiliriz.

1. Hem +tI, hem +çA eşitlik (equative) eki, bu gruba giren *t* ve *ç* sesleri ile kuruluyor.

2. Renklerde kullanılan benzerlik ekleri +tII ve +çII' da da aynı paralellik var.

3. Benzerlik edatı *teg* ile benzerlik eki +sIG arasında da *t-s* paralelliği var.

Bu paralellikleri de tesadüfe bağlayamayız. Eğer *t*, *ç*, *s* sesleri “benzerlik, eşitlik, sevgi” fonksiyonlarını bünyelerinde taşımasa idiler, ayrı ayrı bunların her biri aynı fonksiyon için kullanılamazdı.

Sonuç olarak bildirimizde sıralanan bu eklerin, doğrudan doğruya seslere dayandığını, doğrudan doğruya seslerden çıktığını, yani bir bakıma Türkçenin gerçek ekleri olduğunu söyleyebiliriz. Elbette tarihî ve yaşayan Türk yazı dillerinde bunlara eklenecek başka ekler de bulunabilir. Bu tür eklerin dışında kalan ekler ise ya kelimelerden çıkmıştır, ya alıntıdır. Tabii birleşik ekleri de ayrı düşünmek gerekir. Birleşik ekleri oluşturan ekler seslerden de çıkmış olabilir, kelimelerden de.